

Јован МИЛИЋЕВИЋ

**ВАЉЕВО И ВАЉЕВСКА НАХИЈА ПРЕМА КАРАБОРЂЕВОМ
ДЕЛОВОДНОМ ПРОТОКОЛУ¹**

Познато је да је службена грађа из првог српског устанка, углавном, пропала током његовог пропадања 1813. године. Јаков Ненадовић закопао је архиву Совјета близу Саве, негде код Београда, и ту јој се губи сваки траг. Поједине локалне архиве, природно страдале су приликом победоносног уласка Турака у покорену Србију. Сасвим парцијално сачуван је известан број докумената и неколико одломака протокола; међу њима је и Караборђев деловодни протокол. Он је интересантан за познавање Караборђевих надлежности односног времена, стварног вршења његове власти врховног војводе, историју самог устанка уопште, али и за устаничку локалну историју.

Сачувани део Протокола садржи заводе од броја 598. до 1735. Бројеви 640, 827, 1198, 1314, 1474, 1479, и 1561 су дуплирани, а бројева 1145, 1210, 1366, 1477, 1560, 1626 и 1627 нема. Значи, колико их недостаје толико исто их има дуплираних. Према томе, формално, сачувани део Протокола има 1138 завода, јер, под бројевима 1425. и 1439. нема текста.

Од поменутог броја, посредно, или непосредно, 89 се односе на Ваљево и Ваљевску нахију, што значи, да је, у просеку, овај крај заступљен више од других крајева устаничке Србије у то време што је сасвим схватљиво с обзиром на његову ангажованост у устанку и његов војно-стратегијски значај.

*

Од истакнутих личности ваљевског краја највише се помиње у Протоколу Прота Матија Ненадовић. Његово име наводи се на најразличитије начине. Од 17. III 1813. године титулисан је са „Господар Прота Матеј Алексић” (или „Г. Прота Матеј Алексић” или „Господар Прота Ваљевски” или „Господин Прота”). Титулу „Господар” имали су само Караборђе и најистакнутије војводе, као што су на пример Младен Миловановић или његов стриц Јаков. Прота је

¹ Деловодни протокол Караборђа Петровића (даље: Протокол) од 1812. маја 21. до 1813. августа 5, Београд 1848.

ословљаван у Протоколу и сасвим просто као „Прота Ваљевски“, „Прота Матеј Алексић“, или чак само као „Прота“. То указује не на његово омаловажавање већ на његову популарност, на чињеницу да је био опште познат и ван западне Србије. Показује и тадашње односе међу устаничким вођством, где се није много пазило на неку строго устаљену етикецију. Навођен је и као „Ваљевски војвода Прота“ и као „Војвода Прота Матеј Алексић“, итд.²

Када је реч о навођењу протиног имена и титуле пада у очи још један куриозум. Остали чланови ове славне устаничке породице помињу се по презимену — Ненадовић. То важи и за младога војводу Јеврема, сина господара Јакова (касније за владе уставобранитеља, председника Савета, оца кнегиње Персиде), који се тада тек ближио двадесетој години. За турске владавине па и за време устанка људи у Србији нису имали презиме у данашњем смислу те речи. Оно, што код Руса представља „отчество“, презиме према оцу, које се, природно, мења од генерације до генерације, узимало се као презиме. Такво је „презиме“, према оцу Петру или Петронију, имао чак и сам Карађорђе, као и обични сељаци.³ Само, сасвим изузетно, Ненадовићи су, као једна од најчувенијих и најугледнијих породица Србије тога времена, имали данашње непроменљиво презиме, које је потицало од ко зна којег Ненада. То што је прота навођен као Алексић а не Ненадовић, може се протумачити само великим угледом који је његов отац, оборкнез Алекса, уживао и ван ваљевског краја и западне Србије уопште.

Као командант фронта према Босни прота је имао једну посебно важну службу — прикупљање обавештења о босанским Турцима не само за потребе своје војске већ и за устаничку главну команду. Више пута је од Карађорђа добијао упутства у томе смислу. „Писато Проти Ваљевском воеводи, да нам опет новине јавља . . .“ „писато Проти Ваљевском . . . пријатеље да шаље у Босну верне; за све да разаберају за обстојатељства“; „писато Проти Матеји Алексићу у Ваљево, да смо новине разумели од Босне и да прими оног пријатеља Турчина из Босне — са фамилијом к нама“; „писато Г. Проти воеводи Ваљевском . . . и да нам јави новине“; „писато Г. Проти Матеји Алексићу . . . да разабера од пријатеља за Турке“; „писато Господару Проти Матеји Алексићу, да се постара што може боље и људе да шаље у Турску страну на пријатеље онакове, који ће да му верно показивати што се у Босни случава, и да се постара верне пријатеље пронаћи, који ће му истинито за Турска намеренија показивати, и таковима да даје добар бакшиш, који ће од нас получити, и

² Протокол бр. 617, 640, 664, 708, 719, 745, 841, 919, 921, 999, 1025, 1051, 1181, 1193, 1201, 1203, 1224, 1400, 1410, 1422, 1443, 1451, 1507, 1536, 1569, 1583, 1586, 1587, 1596, 1601, 1603, 1609, 1610, 1631, 1636, 1652, 1683, 1691 и 1732.

³ Ни Турци, прави Анадољци, нису имали презимена. Чувене породице, као Соколовићи или Ђуприлићи имали су устаљена презимена, али, они су нетурског порекла. Због тога су код Турака, у пракси, постојали многобројни надимци. То је био случај и код Срба и од тих надимака, не ретко, настајала су презимена.

тако да буде са свим згодама готов"; „писато Проти Матеји Алексићу, да смо примили писма његова и све новине, и тако да смо им и опет препоручивали, да што разберу од Турске стране, да нама јављају"; „писато Господару Проти Матеји Алексићу и да разбира за Турска намеренија, и што год ново дозна да нам одма јави.”⁴

Очигледно је да је за устаничке ратнике добро и стално функционисање обавештајне службе било од преке важности. На њу су посебно обраћали пажњу уочи коначног обрачуна са Турцима, 1813. године, па је, стога, и устаничко врховно вођство решило да за те сврхе одваја „добар бакшиш”. Познато је већ да су устаници међу босанским Србима могли лако да нађу обавештајце и сараднике уопште, али из Карађорђевог Протокола се види да су они имали обавештајце и међу Турцима. Устаничке војводе западне Србије стално су међусобно мењале информације о босанским Турцима које би појединачно сазнавали.⁵

Далеко мање од проте у Протоколу се помиње његов стриц, господар Јаков, у ово време устанички министар унутрашњих послова. Наиме, његово име се наводи само на почетку на неколико места. Добија се утисак да је он тада боравио више у Ваљеву, па му је због тога требало писати из места, где је Карађорђе боравио, а да је касније, као министар и саветник, седео у Београду, где је усмено добијао потребна наређења и упутства. Из тих неколико штурних података Протокола види се да је он био дужан да се брине о снабдевању оних руских трупа које су тада биле стациониране у Србији као и да им се у погледу задовољења и других потреба нађе прируци.⁶

Приличан број завода Протокола односи се на разне кривце. По њима се можемо ближе упознати са тадашњим судским надлежностима појединих устаничких установа. Тако се 2. јуна 1812. наређује проти да неког Турчина, који је пошао у крађу, обеси „на сред пута, од куда излазе да краду и поблизу Турака” и да изда наређе-

⁴ Протокол бр. 617, 640, 719, 999, 1201, 1536, 1383 и 1601.

⁵ Протокол писама проте Матије Ненадовића о ратовању крај Дрине 1811, 1812. и 1813. год., издао Љ. П. Ненадовић, у Београду 1861, на разним местима.

⁶ Протокол бр. 612, 711, 718, 734, 756, 769, 770, 786, 800, 877, 879 и 1533. Интересантно је да је скоро током целог устанка, уколико би борбе с Турцима престајале, вођена трговина с крајевима под њиховом влашћу. Неки пут је то забрањивано. Тако је 20. септембра 1812: „Писато Господару Јакову, да границом противно Сокола запти да се с Турком Сокољаном тајно без дозволенија не тергује и да онакове вата и шибана, а све у беглук што нађе да узме, и да зато и Ацибегу (турском прваку у Сребреници — Ј. М.) пише, за Сокољане да учини наредбу.” (Исто бр. 949 и 966). Иначе, у принципу, трговина с Турцима била је при мирнодопским приликама дозвољена: „Писато Совјету, како смо писмо писали Ацибегу заради трговина и од писма копију и Ацибегово писмо и да ћемо послати Проту Алексића Матију на разговор Ацибегу и да отворе трговину и стану сваком да допусте и у Бесарију како и у Турску; и да им шаљемо потврђена настављења, да отправе наше људе на скеле границом”. Исто бр. 919. Навођени текстови донети су дословно, без обзира на разлике у правопису.

ње да ће онај, који би „у Турску ишао да хајдукује“, бити погубљен. Затим, помињу се неки буљукбаша Василије и „други бунташи“, да неће одмах бити изведени пред „суд велики“ (односи се на велики вилајетски суд — Ј. М.) и да прота треба да извиди њихов случај. Година 1812. била је већ девета у повести устанка. Стога није чудо што су замор и незадовољство у народу расли, па се десило и да су се неки „Соколски и Ваљевски кметови“ жалили на проту. Наређено је Совјету да они буду суочени и да се испита онај који против проте и Молера „онако пише лажљиво“, те да, на крају, Совјет донесе пресуду. Проти је, потом, писано, „да јави магистрату Ваљевском за попа Јанка, да га у апсу држе и решеније од Совјета чекају, како му пресуде, да га каштигују.“

Постоји и једна жалба на кнезове Аксентија Миладиновића из Београдске и Радована Грбовића из Ваљевске нахије. Због њеног значаја текст о њој доносимо у целини: „Писато Магистрату Ваљевском, како су нам предали тужбу Радован Томић и Антоније из села Латковића, нахије Ваљевске, кнежине Грбовића, да су им почели терати неку пизму од 20 година и пизму и глобу неку, од њих искали новце, они новаца нису имали, него у согласију Аксентије и Грбовић узели им 12 вепрова и цело је село онда страдало и затварато. Зато писато је Магистрату, да призову војводе и кметове, и да их суоче све и да извиде, ако буду војводе неправедно поступали, све да врате, што су узели од људи.“ Питање је, да ли је магистрат могао доносити одлуке против радње и интереса локалних војвода?

Неку судску власт имале су и војводе. Тако је 4. августа 1812. године наређено да војвода Радован Грбовић суочи неке сељаке из Славковаца и Хржанице, који се гложе око неке ливаде. Наређено је 22. августа 1812. ваљевском магистрату да упути „овамо на суд“ неког Керсту, Трифуновог брата, без назначења кривице. Под 28. септембром 1812. одлучено је да неком убици пресуди Совјет, а казну ће Карађорђе потврдити. Затим се решава питање намирења оних домородаца, који имају нека потраживања или дуговања с људима из Турске. Под 27. и 28. мајем 1813. помињу се ухапшени момци војводе Раке Левајца, које треба пустити; и неки „харсузи“, за које Карађорђе даје нека упутства (усмена?), шта с њима треба радити. Под последњим датумом писано је војводи Јеврему Ненадовићу, да су два хајдука осуђена на смрт, па овај треба да изврши казну⁷.

Интересантан је и за устаничке прилике на свој начин карактеристичан случај Павла Цукића и Петра Николајевића Молера. Цукић је био војвода у Жупи крушевачкој, а Молер војвода Соколске нахије. Године 1812. кметови њихових нахија потужили су се на њих због неких злоупотреба. Било је наређено да Молеров предмет испита Совјет, а Цукић је био смењен са војводског положаја на што

⁷ Протокол бр. 640, 708, 745, 841, 886, 898, 907, 966, 1203, 1504, 1507, и 1508.

обојица одоше у хајдуке.⁹ Због тога је под 7. мајем 1813. године наређено: „Писато Г. Проти Ваљевском, да се постара Павла Цукића и Петра Молера, који су из апса из Београда побегли, да се постара, да их на веру к себи дозове, ако не би хтели доћи, да се постара каквим год начином може, да их повата јали живе јали мртве, а ако му се јаве, или ако их негде пронађе, пак не би их поватао или побио, да после сам својим животом плати.” Обојица су се појављивала у Крагујевцу па су преко Рудничке нахије кренули за Ваљевску и стога је и војводи Арсенију Ломи било наређено „да се постара каквим год начином да их побије.” Дванаестог маја је проти наређено, у горњем смислу, „четврти пут”, а слично и кнезу и војводи Радовану Грбовићу. Али, за непуну недељу дана све се из основа променило. Већ 17. маја издаје Караборбе наређење: „Писато Г. Проти Матеј Алексићу и војводи Јеврему Ненадовићу, како је код нас дошао Павле Цукић и Молер, и ми смо им опростили њихове досадање кабаете, и шаљемо свакога својој кући, да седе код своје жене и деце, и да му даду сваку рукопомоћ и заире, и да објаве прочим тамошњим војводама, да сваки каже млађим и старијим својим, да им не би штогод противно говорили и обесчестили, него и чести да буду и на ову руку да живе до даљег расположенија и награжденија нашега, и нико да их не задева за досадашње погрешке, нити што од њих да тражи.”

Главне личности Ваљевске нахије, у ово време, били су Прота и господар Јаков. Као што се из досадашњег излагања могло видети за саму Ваљевску нахију, па и за западну Србију уопште, Прота је тада био много важнији од свога стрица. Локалне ваљевске војводе биле су Јеврем Ненадовић, Радован Грбовић и Димитрије Кедић. Касније се у Протоколу помиње као војвода и Миливоје Тадић¹⁰. Сви су они, сем последњег, били из угледних устаничких породица. Јеврем, онда ни с пуних 20 година, био је син господара Јакова. Радован Грбовић био је млађи син кнеза Николе, пре њега старешине Колубараца, касније учесник и другог устанка. А Димитрије је био син војводе Милића, негда буљубаше Илије Бирчанина, а потом старешине ваљевске Подгоре.¹¹

У Протоколу се највише помиње Радован Грбовић, после Проте највише од људи ваљевског краја. Што су се, током устанка, оружане снаге више развијале, полагаано је све више на формирање регуларне војске; а што се тиче војне обуке нарочито је полагаано на егзерцир. Тако се, 17. маја 1812. наређује војводи Грбовићу „да егзе-

⁹ М. Милићевић, Поменик, Београд 1888, под Молер Петар Николајевић и Цукић Павле.

⁹ Протокол бр. 1410, 1440, 1443, 1444. и 1451. О томе је обавештен и Совјет; исто бр. 1454. У исто време смењен је и војвода Кара Марко Васић у Рачи на Дрини. Њему је, најпре, наређено, да има да живи у Ваљеву, а, потом, или у Ваљеву или у Соколској нахији, исто бр. 1398 и 1413.

¹⁰ Исто бр. 664, 1612 и 1723.

¹¹ Милићевић; н. д. под Ненадовић Јеврем, Грбовић Радован и Кедић Милић.

цира војску и прочита да му је готова."¹² Доста завода који се тичу Грбовића односе се на хајдучију и криминал уопште. И током устанка било је доста људи који су хајдуковали на рачун народа, па их је устаничка власт прогањала. Тако, 24. фебруара 1812, наређено је Грбовићу да у селу Поповићу ухвати неког Богдана Вукетића и пошаље га у Тополу. 28. јуна 1812. наређено је Совјету да осуди неке лопове у вези писама војводе Грбовића и ваљевског магистрата. Идућег месеца наређено је Грбовићу да ухвати хајдука Илију из Струганика, „или да му мртвом главу пошље”, с напоменом „и ако то не соверши да се одговорати не може, и да ће он једанпут платити за све хајдуке његове кнежине, када се не стара да их вата.”¹³

Грбовић је, иначе, био задужен да шаље дунђере и мајсторе за зидање Карађорђевог града у Тополи. Уочи последње турске офанзиве ти радници су враћени Грбовићу, с тим, да, чим се спреме, буду послати на фронт („истерати на војску”).¹⁴

Наређења која се тичу ратних операција има мало. Тако је, 12. марта 1813: „Писато Проти Матеј Алексићу, да изађе с неколико војске на границу у шанчеве, и ако би му више затребало, после када већ отиде, и у нужном случају, препоручено му, да узме још војске од Ваљева.” Али, већ после пет дана напише му Карађорђе „да не истерује војску на границу за сада, као што јесам за добро нашао, да се не би што Турци поплашили ...” После два дана ово последње наређење је поновљено.¹⁵

Једанаестог јуна 1813. године Карађорђе је упутио Проти план одбране у ишчекивању коначног турског напада. Он је у Протоколу заведен са следећим текстом: „Писато Г. Проти Матеји Алексићу, како му шаљемо план, по којему ће се владати, и наредбе чинити у време када се војна отвори, а за сада само да закаже да сваки војвода онолико војске мора истерати, колико је за кога у плану расположено, и народ и стоку што се на путу находи, да с пута унутра уклони одма.” После пет дана јављено му је да је постављен „за главно-началника да управља од Лознице до Раче и да народ уклони (значи пошаље у збегове — Ј. М.) и шанце да потврди и војску на окупу да држи.” Да је Прота одређен за „главнокомандујућег” фронта јављено је и њему подручним војводама у Рачи на Дрини, Радовану Грбовићу и другима. Дванаестог јула наређено је Милошу Обреновићу да половину своје резерве пошаље Проти. Истога да-

¹² Протокол бр. 873; 11. марта 1813. наређено је војводи Јеврему Ненадовићу „да егзерцир не прави с ватром без наше заповести.” Исто бр. 1173.

¹³ Исто бр. 1107, 1130, 1132 и 1199. Касније је наведено: „Писато Радовану Грбовичу, како смо примили његово писмо и разумели шта нам пише, како је располагао чете за хајдуком Илијом из Струганика, и то је добро учинио, и препоручено да се стара, каквим год начином или жива да га увати, или мртвом главу да пошље.” Исто бр. 1239. Илија је потом и ухваћен и послат Карађорђу, а у вези с њим, ухваћен је и његов стриц Матија. Исто бр. 1246 и 1247.

¹⁴ Исто бр. 1418, 1462 и 1685.

¹⁵ Исто бр. 1181, 1201 и 1224.

на Караборђе је јавио Проти, да креће њему у помоћ са 14.000 војника и 12 топова, што није било тачно. После четири дана наређено је Милошу Обреновићу да остави само 4—500 људи у резерви, а са осталом војском да иде Проти у помоћ на Дрину.¹⁶

Последње наређење у Протоколу које се тиче западне Србије издато је 2. августа 1813, Милошу Обреновићу и Проти, као командантима фронта, и оно гласи: „ . . . како смо ми њему већ неколико пута писали, да војску под командом његовом свагда потпуно држи, и последњег човека на војску истера, и како смо послали и план, да зна како ће против непријатеља поступати, и колико ће сваки војвода војске числом истерати, и онолико да мора бити, а сад разумевамо, како су се многи људи са војске повратили, а све нису били ни истерали колико је числом на кога опредељено, а и више изаћи може, и како заире са војском не шаљу, но људи са војске од глади бегашу, и тако налажемо му острејше, да како писмо прими и разуме, све људе до последњег човека на војску да истера, и на минут прије војску да потпуни, које су послате, а које су у внутрености по нужним местима расположене, оне онамо и да стоје, како што су наређене, и тако за војском довољно заире да шаље, да људи не би гладовали и од глади од војске бегали, јер гладан војевати не може, и она војска, која гладна војује, слабо каквоу кураж показати може, и тако у свако доба у подне у поноћи да му је војска под командом потпуна, јер сада је време да сви мало и велико на војску изађу, па код кога војводе војску потпуну не нађемо, онај ће сваки за таково главом одговарати.”¹⁷

Није требало да прође још много дана, па да, и поред херојског устаничког отпора, турска босанска војска пробије фронт у западној Србији и победоносно крене ка Београду.

¹⁶ Исто бр. 1569, 1583, 1586, 1601, 1610, 1681, 1683 и 1691.

¹⁷ Исто бр. 1731 и 1732.